

انعکاس مکاتب ادبی و سیاسی جهان در شعر میرزاده عشقی

یدالله بهمنی مطلق*

استادیار دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی

مباحث نجفی عرب**

چکیده

میرزاده عشقی یکی از شاعران نوپرداز و روشن فکر عهد مشروطه است که از تأثیرات انقلاب مشروطه به دور نماند. تحولات و رویدادهای روزگار در محورهای مختلف شعر او اثر عمیق گذاشت و قبل از بسیاری از هم‌عصرانش او را به سوی استفاده از واژگان فرانسوی و رویکردهای جدید ادبی سوق داد. او جزء اولین کسانی است که جان خود را در راه آزادی و عشق وطن فدا کرد.

انعکاس مکاتب ادبی جهان از قبیل رنالیسم (در منظومه احتیاج)، سمبولیسم (سه تابلو مریم، قسمت‌هایی از کفن سیاه و برگ بادبرده)، رمانتیسم (قسمت‌هایی از ایده‌آل، کفن سیاه، رستاخیز شهریان ایران، برگ بادبرده و ...) و پست مدرنیسم که شاعر در هاله‌ای از تخیل به شکستن سنت‌ها حتی مدرنیسم می‌پردازد و...؛ و مکاتب سیاسی از قبیل آنارشیزم یا جامعه بدون حاکم و فقدان حکومت، ناسیونالیسم افراطی و ضداومانستی (اشعاری که در آن‌ها عشقی انسان را از ابله‌ترین حیوانات پست‌تر می‌داند) و... در اشعارش دیده می‌شود. در این مقاله تلاش می‌شود تأثیر این حوزه از ادبیات جهان بر شعر میرزاده عشقی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: میرزاده عشقی، مکاتب ادبی جهان، مکاتب سیاسی جهان.

* y_bahmani43m@yahoo.com

** دانشجوی دکتری دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز

تاریخ پذیرش: ۹۰/۲/۵

تاریخ دریافت: ۸۹/۶/۱۵

مجله مطالعات و تحقیقات ادبی، بهار و تابستان ۱۳۹۰، شماره ۱۶

مقدمه

میرزاده عشقی (۱۲۷۳-۱۳۰۳ ه. ش) شاعر، نویسنده، روزنامه‌نگار مبارز و نوگرای عصر بیداری است که به دلیل افکار و اندیشه‌های تند وطن‌پرستانه‌اش در تیر ماه ۱۳۰۳ به ضرب گلوله کشته شد.

از برجسته‌ترین آثار منظوم او سه *تابلوی مریم*، *کفن سیاه* و *رستاخیز شهریاران ایران* و در زمینه نثر، مقالات تند و انتقادی را در روزنامه قرن بیستم می‌توان نام برد.

شعر او نمونه تمام‌عیار شعر عصر مشروطه است. در ادوار مختلف شعر فارسی نوع نگاه به معنای شعر همواره در حال تغییر و تحول بوده است؛ مثلاً در سبک خراسانی معانی ساده، صریح و حسی است در سبک عراقی معانی نسبتاً پیچیده‌اند و در سبک هندی معنا سازی مطرح می‌شود اما در دوره مشروطه شعر با جهان یکسان می‌گردد؛ یعنی هیچ نوع پیچیدگی در انتقال معنا و مفهوم به خواننده وجود ندارد و این هیچ دلیلی ندارد جز بیرون آمدن جامعه از حال سکون و انفعال؛ لذا واضح است که شعر مبهم دیگر نباید خریداری داشته باشد.

در عصر مشروطه شاعر در حال اندیشه است و سایر کاربردهای زبانی چون خیال، تصویر و بازی‌های زبانی مورد توجه او نیست و به همین خاطر می‌اندیشد و شعر می‌گوید و معنای شعر است که شاعر را به خواننده نزدیک می‌کند. در شعر گذشته، شاعر از تجربه‌های یگانه خود از جهان سخن می‌گوید و خواننده شعر را در سطح خود بالا می‌آورد، ولی در شعر مشروطه، شاعر و خواننده شعر، هر دو در حال تجربه چیزی هستند که شاعر از آن سخن می‌گوید و از پیش نوعی هماهنگی اندیشگی در میان آنان وجود دارد و چون شاعر از زبانی استفاده می‌کند که زبان جامعه است و مردم در همان حال هم با آن زبان صحبت می‌کنند، این تجربه مشترک چند برابر می‌شود.

عامل دیگر اینکه شاعر مشروطه مضمون‌ساز نیست، با مسائل عینی سروکار دارد و در عین حال، شعر حاصل ناخودآگاه او نیست، بلکه حاصل اندیشه آگاهانه و تحت

تأثیر واقعیت‌های اجتماعی است و مهم‌تر از همه انسان از فردیت خود صحبت می‌کند، یعنی، برای نخستین‌بار واژه «من» معنای دیگری در شعر یافته است و انسان فقط از تجربه مستقیم خود از جهان می‌گوید و راز نزدیک شدن به ادبیات جهان در این دوره در همین نکته نهفته است. عشقی نیز واجد تمام این شرایط است، شاعری اجتماعی است، از تجربه‌های مستقیم خود می‌گوید، «من» خویش را دریافته است، از چشم خود به جهان می‌نگرد نه از چشم شاعران پیش از خود و در نهایت جسارت دست زدن به محرّمات را نیز دارد. در دیوان او شعری پیدا نمی‌کنیم که از خطوط غیرقابل عبور نگذشته باشد. می‌توان گفت چیزی که از لحاظ معناشناسی در شعر عشقی مورد نظر است و بیش از همه خودنمایی می‌کند، انعکاس واقعی جهان در شعر اوست، یعنی حتی صورخیال نیز در شعر او برای بیان واقعیتی عینی به کار می‌رود و شعر او بیشتر حالت گفتگو دارد تا روایی و بیشتر خطابی است. چه هنگامی که کسی را هجو کند و چه وقتی با مردم سخن می‌گوید، حالت خطابی شعر او زیاد است و این طبیعی است، چرا که همان‌طور که گفته شد، شاعر چیزی برای گفتن دارد که او را وادار به حرف زدن می‌کند، درد دل می‌کند، دشنام می‌دهد و از تمام امکانات خود برای انتقال واقعیت‌هایی که می‌بیند استفاده می‌کند.

ابزارهای بیان معنا در کار عشقی واقعی هستند. یعنی کلام در غیرما وضع له بسیار اندک به کار می‌رود و این یکی از تفاوت‌های شعر عشقی با شعر کلاسیک فارسی است؛ در عین حال نمی‌توان از آن به عنوان امتیاز یاد کرد، زیرا شعر تعریف خاص خود را دارد و بر مبنای آن تعریف بسیاری از شعرهای دوره مشروطه از قلمرو شمول آن خارج می‌شوند. در هر حال شعر عشقی واقعی و جاندار است و از ابزارهایی واقعی و جاندار بهره می‌برد، هر چند ممکن است این موجود جاندار دارای ترکیب و هماهنگی

نباشد ولی جاندار بودن آن نمی‌تواند مورد تردید قرار گیرد. نگاهی گذرا به دیوان او این معانی را روشن‌تر نشان می‌دهد:

جان پسر! گوش به هر خر مکن بشنو و باور مکن

(ص ۲۹۵)

آسمانت فتنه‌بار است و زمینت فتنه‌زار دست زرعت تخم غم پاش است و تخم دل فگار

(ص ۳۱۳)

شهر فرنگ است ای کلانمدی‌ها موقع جنگ است ای کلانمدی‌ها

(ص ۳۱۷)

اندیشه در شعر عشقی حجم بسیار زیادی را به خود اختصاص می‌دهد و موادی که سازنده شعر هستند از زندگی روزمره شاعر گرفته شده‌اند. این همزمانی مواد سازنده شعر با آن تأثیر منفی دارد، از این نظر که با گذشتن تاریخ این مواد، تاریخ مصرف شعر نیز منقضی می‌شود و تفاوت شعر ماندگار و شعر گذرا در این است که شعر بتواند خود را از گردونه زمان به بیرون پرتاب کند و خود را بی‌زمان کند. همین بی‌زمان شدن شعر مصرف همیشگی آن را تضمین می‌کند. مثلاً:

ای وحید دستگردی، شیخ گندیده دهن! ای بنامیده همی گند دهانت را سخن

(ص ۴۲۸)

شعری است تاریخ مصرف‌دار که با گذر زمان مصرف آن در انحصار تاریخ‌نگار قرار می‌گیرد و بس.

عشقی در عصری زندگی می‌کند که ارتباطات بین‌المللی گسترش پیدا کرده و این عامل تحولی عظیم در تمام ابعاد جامعه به‌ویژه زبان و ادبیات ایجاد کرده است. یکی از حوزه‌هایی که ادبیات فارسی از ادبیات مغرب‌زمین اثر پذیرفته، نگاه معنی‌دار برخی از شعرا و نویسندگان به مکاتب ادبی و سیاسی اروپاست و یکی از صاحبان این نوع تفکر میرزاده عشقی است.

در خصوص پیشینه تحقیق به طور خاص کتاب و مقاله مستقلی نوشته نشده است. تنها سیر رمانتیسیم در ایران را می توان اثری مستقل در حوزه مکتب های ادبی و عشقی سیمای نجیب یک آنارشویست را در حوزه مکتب های سیاسی جهان نام برد. صاحب نظران معاصر چون آراین پور، غلامحسین یوسفی، شفیع کدکنی، سپانلو، حقوقی، و... در این باب به طور عام داد سخن داده اند که نظرشان پایه اکثر آثار جدید از جمله این مقاله و آثاری چون سیر رمانتیسیم در ایران قرار گرفته است. نویسندگان این سطور نیز بر پایه همان آثار و با تأملات فکری خود در اشعار میرزاده عشقی، می کوشند رگه هایی از اثرپذیری عشقی را از ادبیات جهان نشان دهند. در این مجال تأثیرپذیری او در دو محور مکاتب ادبی و مکاتب سیاسی جهان مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

الف) انعکاس مکاتب ادبی جهان در اشعار میرزاده عشقی

۱. رئالیسم^۱

رئالیسم، یعنی واقع نمایی ادبی، به موضوع و شیوه بیان در اثر ادبی اطلاق می شود. رئالیسم به عنوان رویکردی ادبی از اواسط قرن نوزدهم در اعتراض به مکتب رمانتیسیم در فرانسه، انگلستان و آمریکا پدید آمد. در فرانسه بالزاک، در انگلستان جرج الیوت و در آمریکا ویلیام دین هاوولز با آثار خود این مکتب ادبی را بنیان نهادند.

بنابر مبادی فکری در این رویکرد، نویسنده با بی طرفی موضوعی را از زندگی واقعی مردم و اشخاص، از بین پیشهوران، کارگران و مردم ستم دیده پیرامونش برمی گزیند و داستان آن ها را عیناً بازگو می کند و در این بازگویی داستان و حوادث سیر طبیعی خود را بدون دخالت نویسنده طی می کنند و این سیر حوادث داستان است که قلم نویسنده را به دنبال خود می کشاند. بنابر عقیده نویسندگان رئالیست، واقعیت در نفس حوادث (نه در تخیل نویسنده) جای دارد و به همین دلیل است که نویسندگان

پیرو این نگرش، دیدگاهی غیرشخصی و عینی را در آثار خود اعمال می‌کنند. شخصیت‌های آثار رئالیستی عموماً مردمان طبقه پایین جامعه هستند؛ از این افراد زجر کشیده، مهربان و به ظاهر بی‌اهمیت گاه اعمالی سرمی‌زند که در محدوده شرایط زندگی آنان حکم اعمالی قهرمانانه را پیدا می‌کند؛ نویسنده رئالیست سعی دارد تجربه‌ای واقعی به خواننده منتقل کنند. به این منظور به توصیف دقیق جزئیات، آدم‌ها و رفتارها می‌پردازد. اگرچه نویسندگان رئالیست در اصول با یکدیگر توافق دارند، در نحوه به کارگیری این واقع‌نمایی با یکدیگر تفاوت دارند (داد، ۱۳۸۵: ۲۵۶ و ۲۵۷).

پس اگر شاعر یا نویسنده‌ای به جنبه محسوس و مادی بپردازد، حقیقت‌جو باشد، مشهودات خود را شرح دهد، احساسات را دخیل نکند، ماده را بر معنی ترجیح دهد، رنگ طبیعت را مقهور رنگ حسیات نسازد و مانند نقاشی چیره‌دست عین منظره را ترسیم کند، او را گوینده یا نویسنده رئالیست می‌نامند.

عشقی در منظومه ایده آل پیرمرد دهگان، که آن را دیباچه انقلاب ایران می‌نامند، از نمونه‌های معهود و مقرر پافراتر گذاشته و موضوع واقعه را از سرگذشت جاری مردم زنده، و صفات، حالات و سجایای قهرمانانش را از اشخاص عادی و معمولی گرفته است^۲ تا جایی که شاعر به ذکر تاریخ واقعه نیز می‌پردازد.

هزار و سیصد و هجده ز جانب تهران
 بشد جوانک جلفی، حکومت تهران
 (ص ۱۸۳)

«این منظومه، در میان اشعار رئالیستی فارسی از حیث سبک نقلی و روایی و طرز بیان و اصالت مضمون مقام بسیار مهمی دارد» (آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۳۷۶) و «نمونه‌ای است از رئالیسم در شعر فارسی» (یوسفی، ۱۳۷۱: ۳۷۹-۳۸۰). همچنین منظومه‌های «احتیاج»، «سرگذشت تأثر آور شاعر» و «مرگ دختر ناکام» نیز از آثار رئالیستی عشقی‌اند.

در منظومهٔ احتیاج، عشقی به توصیف دختری زیبا می‌پردازد که در اثر فقر مالی و جهل مادرش مجبور می‌شود به ازدواجی ناخواسته با مردی سالمند تن دهد. شاعر با مقدمه‌چینی تمام مشکلات و گناهان آدمی را به گردن احتیاج می‌اندازد و می‌گوید:

هر گناهی کآدمی عمدأ به عالم می‌کند احتیاج است آن که اسبابش فراهم می‌کند
(ص ۳۰۳)

در «مرگ دختر ناکام» عشقی از یک سو مشکلات مالی، فقر و بیچارگی دختر بیماری را که هزینهٔ درمان بیماری سل خود را ندارد به تصویر می‌کشد و از دیگر سو درد روحی و روانی دختر هیجده‌ساله‌ای را با احساس همدردی بیان می‌کند. او در حقیقت رئالیسم خود را با رمانتیسم درمی‌آمیزد.

در «سرگذشت تأثر آور شاعر» نیز به بیان دردها مشکلات اجتماعی و فردی یکی از شاعران می‌پردازد. ابتدا توصیفی از فضای قصه می‌آورد و سپس فقر و نداری شاعر را به تصویر می‌کشد. در پایان، به شیوهٔ معمول خود به رمانتیسم بازمی‌گردد و از زبان او می‌گوید:

گر این چنین به خاک وطن شب سحر کنم خاک وطن چو رفت چه خاکی به سر کنم
(ص ۳۱۶)

۲. رمانتیسم

رمانتیسم از قرن هفدهم در انگلستان در مورد تعبیرات شاعرانه به کار می‌رفت (داد، ۱۳۸۵: ۲۴۴). شکسپیر، ویکتور هوگو، بایرون، گوته، شیلر و... از شعرا و نویسندگان و ادبای رمانتیسم به شمار می‌آیند، زیرا روح تجدد و افکار نو در آثارشان حکم فرماست. اگر شاعر یا نویسنده به کیفیت باطنی و معنوی پردازد، به انقلاب روحی و احساسات اهمیت بدهد، به افکار درونی خود بیش از مشهودات توجه داشته باشد، انقلاباتی را که در خاطر وی از مشاهدهٔ مناظر به وجود می‌آید شرح دهد و معنی را برتر

از ماده شمارد و در عین حال، تکلفات صنعت را به صمیمیت مبدل سازد و تابع تقلید از قیود و قواعد و سنت‌های گذشتگان نباشد، او را گوینده یا نویسنده رمانتیک می‌گویند. ویکتور هوگو از نویسندگان این مکتب می‌گوید: برتری احساس بر عقل در نوشتن و گفتن را رمانتیسیم می‌گویند (حائری، ۱۳۷۳: ۳۴ و ۳۵).

«کلمه رمانتیسیم بر آن نوع شعر که با نیما شروع می‌شود و در دوره نیما دیده می‌شود اطلاق می‌شود. آن نوع شعر که حتی بخشی از آن را در عشقی هم می‌توان دید، حالت انزواطلبی و سرخوردگی از تلاش‌های اجتماعی و پناه‌بردن به طبیعت و تنهایی و... همگی خصلت‌های رمانتیک این دوره است. عشقی خود اوج نوعی رمانتیسیم در آغاز این دوره به حساب می‌آید» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۵۴).

بی‌گمان زندگی عشقی نماینده تام و تمام رمانتیسیم انقلابی دوران است (سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۵۹). او یک چریک ادبی و عصیانگر است که نماینده رمانتیسیم انقلابی و آرمان‌خواهی خیال‌انگیز جوانان است. گرچه خود را مسئول تاریخ می‌داند، شناختش از تاریخ آمیخته با احساسات سلحشوری و رؤیاست. او فرهنگ روزگارش را بیشتر حسی شناخته است تا عقلی و حقیقتاً دنبال یک «مد» رفته، بعد نماینده آن شده است.

«عشقی مردی بود دژم، اما عمیقاً رمانتیک، مردی به همان اندازه آماده مردن که آماده خدمت کردن به دیگران و شعرگفتن درباره زندگی، دوست‌داشتن و دوست داشته شدن» (قائد، ۱۳۸۰: ۳۱۴).

عشقی می‌خواست پیشوای مکتب رمانتیسیم در ایران باشد و با اینکه در سی و یک سالگی کشته شد، بیش از سهم خود شعر زیبا و نثر شیوا به یادگار گذاشت و زیادتر از سایرین به ادبیات معاصر خود خدمت کرد و طرزهای نوین و شیوه‌های دلنشین ابتکار کرد، چنان که خود می‌گوید:

من تازه شاعرم سخن آن‌سان سروده‌ام وای ار که کهنه کار شوم در سخنوری

(ص ۳۶۳)

صبغه اصلی شعر متجدد این دوره رمانتیسم است، و چنان که می دانیم، ناسیونالیسم و رمانتیسم خواهران توأمان اند، به همین دلیل اوج ناسیونالیسم در عشقی بیشتر به چشم می خورد و در عین حال، شاید او موفق ترین شاعر رمانتیک عصر خود نیز باشد (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۰: ۱۱۰). «رمانتیسم عشقی عمدتاً در اشعار نوگرایانه او دیده می شود... غالباً این اشعار در سال های پایانی زندگی شاعر سروده شده است» (جعفری، ۱۳۸۸: ۹۹).

برای عشقی این افتخار بس خواهد بود که بسیاری از آثار خود را به سبک سرایندگان و نویسندگان رمانتیک گفته یا نوشته و تا حدودی هم توانسته است در انجام این وظیفه مهم ادبی موفقیت حاصل کند. شهریار، شاعر توانای معاصر، سه نوع نوگرایی در شعر معاصر فارسی بیان کرده است؛ او اولین نوگرایی یعنی «رمانتیسم» را متعلق به عشقی می داند:

بنابراین سه ره تازه پارسی رفته است	که هر یکی به تکاپوی رهروی رفته است
نخست: «راه رمانتیسم با نمایش» بود	که میرزاده عشقی به پای شعر گشود
دوم به وصف طبیعت «تخیل زیبا» است	که با «فسانه» بهین پشتاز او «نیما» است
سوم که ساده ترین وجه و صورت شعر است	ره گشوده «ایرج» بود، ولی بن بست
که راه تازه او سبک و مکتبی است جدید	که هیچ کس نتوانسته است از او تقلید

(امین، ۱۳۸۰: ۳۵۰)

از آثار رمانتیک عشقی می توان قسمت هایی از *ایده آل* مخصوصاً دو تابلوی اول را نام برد. قسمتی از این اثر بزرگ عشقی، همان طور که گفته شد، (تابلوی سوم) رئالیستی است، اما بخش اعظم آن رمانتیک است. «ایده آل مانیفستی است سیاسی در قالب تراژدی - یا دقیق تر ملودرام - با هدف تهییج خواننده و تأثیر گذاشتن بر فکر او از راه عاطفه اش» (قائد، ۱۳۸۰: ۲۰۳).

از نظر ساخت، عشقی «نمایش نامه» ای را که حاوی رشته‌ای وقایع (یک، دو، سه) است، به ترتیب دو، سه و یک تنظیم می‌کند و با این تمهید دو هدف را نشانه می‌گیرد: دراماتیک‌ترین بخش قصه یعنی عشق‌ورزی پرشور و مستانه در بوت‌ه‌زاری بهاری را به ابتدای منظومه منتقل می‌کند و جایی که راوی (شاعر) با این بهانه می‌تواند مفسر احساسات خویش هم باشد و پنهان نکند، از دیدن و شنیدن و اندیشیدن به این بخش از ماجرا تا حد زیادی لذت می‌برد.^۳

از آن به بعد بدیدم که هر دو خوابیدند خدای شکر که آن‌ها مرا نمی‌دیدند

(ص ۱۷۸)

می‌توان دید عشقی تا چه حد رمانتیک است و فایده آوردن صحنه عاشقانه در ابتدای داستان آن است که راوی می‌تواند مسیر داستان شیرین‌تر از غسل را به جانب تلخ‌تر از زهر هدایت کند. رعایت تقدّم و تأخّر زمانی به این معنی است که این صحنه باید پس از شرح مصائبی بیاید که بر پدر مریم گذشت؛ در آن حالت، خواننده در پی آگاهی از مفاسد تهران به‌عنوان مزبله ارتجاع و دروغ، تازه باید شاهد تجاوز جوانک جلف تهرانی دیگری به دختر مرد حرمان کشیده باشد، اما ماجرا آن‌چنان که حکایت شده، شرح تجاوز به عنف نیست بلکه سرگذشت عشق است.

در آن قیافه، گهی شادمان و گه محزون به صد دلیل به آثار عاشقی مشحون

ز شور عشق نشان‌ها در آن لب نمکین

(ص ۱۷۵)

«سائقه محبت به وصال زودرس اما بدفرجام رضا می‌دهد؛ بنابراین، هم از لحاظ اخلاقی، در وجه متعالی آن، و هم از جنبه قانونی، آنچه بر دختر می‌رود جنایت محسوب نمی‌شود و عشقی ترجیح می‌دهد صحنه پرشور و رمانتیک را تجاوز کارانه قلمداد نکند. عشقی با همه آناارشیست بودن و نیست‌انگاری اش انسانی است نجیب، اخلاقی و متمایل به جهان و انسان آرمانی» (قائد، ۱۳۸۰: ۲۰۶).

علاوه بر ایده آل، عشقی «کفن سیاه» را با محتوای اجتماعی در نكوهش چادر زنان و «اپرای رستاخیز شهرياران ايران» را با مضمون تاريخی با هدف سیاسی، یعنی همان سنجش روزگار شکوه ايران عصر زرتشت با تباهی های زمان شاعر، به صورت رمانتیک سروده است.

قطعاتی که بیشتر به شکل نوعی «مسمط» یا «ترکیب بند»ند و ضمن اینکه اغلب بافت زبان امروز را دارند، غالباً تحت تأثیر آثار شاعران رمانتیک غرب ساخته شده اند. این قطعات گاه به نوعی مضمون سازی آراسته اند؛ به عبارت دیگر، از قبل به طرح و موضوع آن ها اندیشیده شده است» (حقوقی، ۱۳۷۷: ۳۹۹/۲)، مانند آثار یادشده قبل.

۳. سمبولیسم

در ادب قدیم، چه شعر و چه نثر، تا چشم کار می کند تمثیل داریم، با پیشینه ای دیرینه در گونه گون ترین صورت ها و درخشان ترین کیفیت ها. تمثیل از آن روی که خود شکلی از بیان غیرمستقیم و کنایی است و امور و اشیا و رویدادهای موجود در آن دلالتی نمادین بر محتوا و پیام موردنظر آفریننده آن دارد، با نماد و شعر نمادگرا (سمبولیک) دارای اشتراک سنخی و مقوله ای است.

در تمثیل کل قطعه شعر و حکایت یا قصه موجود در آن بیانگر نتیجه یا ایده یا مفهوم موردنظر است و معمولاً الفاظ به کاررفته در آن دلالتی و رای معنای حقیقی و متعارف خود ندارند، در حالی که در شعر نمادگرا، برعکس، ایده و اندیشه شاعر و پیام های شعر به کمک نظامی از الفاظ منتقل می شود که هر کدام با استفاده از حوزه مفهومی و تداعی گری وسیع آن نقش خود را در القای محتوا ایفا می کنند (حمیدیان، ۱۳۸۳: ۱۲۰).

سمبولیسم و نمادگرایی به معنی عام استفاده از نماد و مفاهیم نمادین است. این مکتب در اواخر قرن نوزدهم پدید آمد. در آثار شعرا و نویسندگان سمبولیست عموماً

از تصاویر عینی و مادی برای القای احساسات استفاده می‌شود. این نوع کاربرد تصویری را تی. اس. الیوت، شاعر انگلیسی، «اشتراک عینی» می‌نامد. به لحاظ جنبه‌ی القایی شعر سمبولیستی، شعرای این مکتب قالب‌های آزاد و شعر منشور را جایگزین قالب‌های سنتی کردند (داد، ۱۳۸۵: ۲۹۵ و ۲۹۶).

تمثیل‌های عشقی ساده و نتیجه‌گیری از آن‌ها آسان است، اگرچه شاعر باز به شیوه‌ی قدما در جایی از شعر نتیجه را بیان و خواننده را به اصطلاح «شیرفهم» می‌کند، یعنی روا نمی‌داند که او تفسیر و تعبیر را خود با به کار انداختن ذهن خویش صورت دهد. مثلاً در منظومه‌ی زیبای سه تابلوی مریم دو جوانک جلف تهرانی صاحب مقام یا مرقه‌پرده عصمت خلق می‌درند و ناموس رعیت به یغما می‌برند، هر دو موجوداتی بی‌هویت و مشت‌هایی‌اند نمونه‌ی خروار، مرده‌شوی‌هایی که نمونه‌ی ابن‌الوقت‌های آویزان به نردبان قدرت‌اند که تا زمانی که تقرّب به ارباب جاه و مقام و مال‌اندوزی میسر باشد، حق و باطل، درست و نادرست، اخلاق و غیر اخلاق نزد آن‌ها علی‌السویه است. «مرد هستی از کف داده» (پیرمرد دهقان) نماد انسان‌های رنج‌کشیده و هستی‌باختگان راه همه انقلاب‌های به‌یغمارفته و «دخترک فناشده»، نماد همه‌ی معصومیت‌های لگدمال‌شده و عصمت‌های بربادرفته‌اند که در کشاکش تنازع بقا و قدرت و ثروت در طبیعت وجود دارد، «ورود حاکم تازه به کرمان»، درست همزمان با آغاز قرن پر آشوب بیستم و «تولد مریم»، نماد آرمان‌های مشروطیت در چنگال هم‌دست‌ها و شرکای سابق محمدعلی‌شاه پس از شکست استبداد است که بی‌درنگ رنگ عوض کردند.

همچنین «کفن سیاه»، نماد چادر سیاهی است که زنان در نظرگاه عشقی بر سر دارند یا در منظومه‌ی «برگ بادبرده» نمادهایی وجود دارد، چنان که وقتی می‌گوید:

ز شورش در چمن گاه وطن بادی وزان شد ز روی شورش بختی...
سبک این باد آمد زو بکنشش چو برگی از چمن بیرون فکنشش

(ص ۳۰۷)

می‌توان «باد» را مظهر انقلاب، هرج و مرج، آشوب و درگیری‌های داخلی دانست. از این اشعار نمادین در کلیات عشقی فراوان است.

۴. پست مدرنیسم^۴

پست مدرنیسم، پسامدرنیسم یا پسانوگرایی گاه به دوره‌ای در عرصهٔ تاریخ ادبیات فرهنگ غرب اطلاق می‌شود که پس از جنگ جهانی دوم آغاز شد. این دوره مقارن بود با زمانی که آثار جنگ جهانی اول بر نظام فکری غرب خود را با توتالیتریسم و نسل‌کشی نازیسم و تهدید جهان به نابودی کامل توسط بمب اتم، انهدام روزافزون محیط طبیعی و نشانه‌های وخیم افزایش جمعیت نشان داد. پسامدرنیسم نه تنها ادامهٔ افراط آمیز سنت‌شکنی مدرنیسم است، بلکه عدول از قالب‌های مدرنیسم است که تا آن زمان تبدیل به سنت شده بودند. در این راه هنرمندان پسامدرن درصدد غلبه بر باور «تافتهٔ جدا بافته» (Elitism) بودن و برگزیده‌گرایی هنر مدرنیسم بودند و به این منظور از نمونه‌های «فرهنگ توده» در سینما، تلویزیون، کارتون‌های روزنامه‌ای و موسیقی پست‌مدرن مثل آثار بورخس، توماس و... استفاده می‌کردند و آن‌چنان ژانرهای ادبی، سطوح سبک‌شناختی و فرهنگی و موضوع‌های جدی و غیرجدی را در هم می‌آمیختند که تن به هیچ نوع طبقه‌بندی بر طبق دستورالعمل‌های سنتی ادبی نمی‌دادند. این ناهنجاری‌های ادبی در سایر هنرها به صورت پدیده‌هایی چون هنر پاپ، هنر آپ (op)، آثار موسیقی جان گیج و ... تجلی یافت.

یکی از دغدغه‌های برخی آثار پست‌مدرن آن است که بنیان تفکرات و تجربه‌های شناخته‌شدهٔ ما را طوری در هم بریزد که «بی‌معنایی» هستی و «ورطه» یا «خلأ» یا «هیچ» پنهانی را که جهان امن تا به حال بر آن استوار بوده است متزلزل سازد. پست‌مدرنیست‌ها عقاید و اصول مدرنیست‌ها از قبیل حقیقت مطلق و پیوستگی و وحدت را رد می‌کنند، به تعدد فرهنگی، نسبییت و کثرت نظر دارند و مخالف عقل‌گرایی علمی

دست‌یابی به وحدت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در عصر مدرن هستند. فلاسفه پست‌مدرن اولین کسانی هستند که به وجود «آگاهی کاذب» پی بردند. این نظریه را می‌توان در عقاید مارکس، فروید و نیچه جستجو کرد. مثلاً بسیاری از گفته‌های نیچه را می‌توان در عقاید پست‌مدرنیست‌ها دنبال کرد. مثل اعتقاد به کثرت و تعدد دنیا، نسبی‌بودن دیدگاه‌ها و اینکه جهان چیزی نیست جز افسانه‌ای که ما می‌سازیم. انسان پست‌مدرن افسانه می‌سراید و به آن ادامه می‌دهد و احتیاجی ندارد این مفاهیم را در پشت کلماتی همچون واقعیت و عینیت پنهان کند (داد، ۱۳۸۵: ۹۸ و ۹۹).

عشقی نیز با آنکه نمی‌دانست پست‌مدرن چیست، بسیاری از اشعارش با نظریات پست‌مدرنیست‌ها تطبیق می‌کند، مثلاً آن‌جا که می‌گوید:

از عدم آورده‌اند و می‌برندم در عدم زندگی راه فرارست از رحم در هر قدم
(ص ۳۱۳)

او جهان را افسانه‌ای می‌داند که ما انسان‌ها آن را ساخته‌ایم و چیزی جز عدم نیست. یا در جایی دیگر می‌گوید:

از چه بر اوضاع کائنات نخندم؟ مسخره بازی است این جهان زیر و زیر
(ص ۳۴۴)

وی تمام جهان را جز مسخره‌بازی و افسانه نمی‌داند و بر جهان می‌خندد. منظومه «خنده شاعر» بیانگر افکار پست‌مدرنیستی عشقی است:

من که خندم، نه بر اوضاع کنون می‌خندم من بدین گنبد بی‌سقف و ستون می‌خندم
(ص ۳۷۶)

در اشعار پست‌مدرنیستی، شاعر عادت‌های زمان را بر هم می‌زند و اشعاری می‌سراید که با اشعار شاعران دیگر متفاوت است، چنان‌که عشقی عید خود را با این اندیشه سروده است:

عید خون گیر پنج روز از سال سیصد و شصت روز راحت باش

(ص ۴۰۵)

او مردم را به خون و خونریزی دعوت می‌کند و می‌گوید باید پنج روز سال به حساب رجال مملکت پرداخته شود و اگر اشکالی در کار آنها بود مجازات شوند تا بعد از آن مردم سیصد و شصت روز دیگر را با خیال راحت زندگی کنند، این دیدگاه فقط متعلق به عشقی است.

(ب) انعکاس مکاتب سیاسی جهان

۱. اندیشه‌های ضد اومانستی^۵

قبل از مشخص شدن اشعار ضد اومانستی عشقی باید تعریف دقیقی از اومانست داشته باشیم تا با توجه به این تعریف بتوانیم ضد اومانست بودن او را ثابت کنیم.

«اومانسم» یا انسان‌محوری، در قرن شانزدهم برای کسانی به کار می‌رفت که در زمینه علوم انسانی فعال بودند یا تدریس می‌کردند. محققان علوم انسانی بسیاری از متون کهن یونان و لاتین را بازآفرینی، تصحیح و ویرایش می‌کردند و به حفظ میراث فرهنگی دوران رنسانس بسیار کمک کردند. انسان‌باوری در دوران رنسانس در اروپا شکل گرفت و بعد دامنه آن به ادبیات نیز گسترش یافت. این فلسفه بر توانمندی‌ها و قابلیت‌های انسان برای دستیابی به زندگی سعادت‌مند دنیوی در پناه خرد و اخلاق تأکید دارد.

در قرن نوزدهم، اصطلاح اومانسم برای دیدگاه مشترک در بین بسیاری از عالمان علوم انسانی دوران رنسانس نسبت به طبیعت انسان، ارزش‌های کلی و اندیشه‌های تعلیم و تربیت به کار می‌رفت.

تأکید علوم انسانی در دوران رنسانس، به‌طور کلی، بر عظمت و محوریت انسان در جهان و بر اهمیت تحصیل دانش در حوزه ادبیات فلسفی و خلاق کلاسیک بود. در

زمان ما اصطلاح «اومانیست» غالباً بر شخصی دلالت دارد که حقیقت را مبتنی بر تجربه انسانی و ارزش‌ها را مبتنی بر فرهنگ و طبیعت انسان می‌داند و مخالف دیدگاه کسانی است که کشف و شهود مذهبی و اعتقادی را ضامن حقیقت و ارزش‌ها می‌دانند (داد، ۱۳۸۵: ۶۰ - ۶۳).

با توجه به این تعاریف، در شعر «ابله‌ترین حیوانات»، عشقی انسان را از حیوانات پست‌تر می‌داند که این می‌تواند گویای اندیشه ضد اومانیستی او باشد، هر چند عشقی این اندیشه را از زبان یک شاعر غربی بیان می‌کند، آن را برای خود خوشایند می‌داند:

«بوآلو»، شاعر گویای مغرب	حکیم بخرد دانای مغرب
در این نکته چه خوش گفت این سخن را	که بس خوش آمد از این نکته من را
که اندر چارپایان چرایی	و یا ماهی و مرغان هوایی
ز هر تیره گروه نسل حیوان	ندیدم ابله‌ی مانند انسان

(ص ۳۸۴)

در جایی دیگر می‌گوید:

کجا ناسزا آدمی را سزاست	بر ناسزا آدمی ناسزاست
همه فحش‌ها بهر آدم کم است	که فحش همه فحش‌ها آدم است

(ص ۳۹۶)

۲. وطن‌پرستی یا ناسیونالیسم افراطی

«میرزاده عشقی» نیز همانند «عارف قزوینی» و برخی دیگر از افراد برجسته عصر مشروطه، عشق و افری به میهن خود داشت. او با شجاعت کم‌نظیری که در راه گویندگی ابراز کرد، برای اهل قلم و شعرای ملی و دیگر آزادی‌خواهان فصل مشبعی از کتاب وطن‌خواهی بیان کرد و نام بلندش مشوق سالکان این مسلک گردید.

عشقی میهن‌دوستی بی‌ریا و وطن‌خواهی بی‌چون و چرا بود. «شوری در دل داشت که بی‌امان در همه‌جانش می‌دوید و چون آتشی از زبان و قلمش جاری می‌شد و

سرانجام نهال عمرش را سوزاند. او آن‌چنان از تجسم تسلط بیگانگان بر وطنش دل‌آزرده و رنجور بود که نمی‌توانست آرام بماند» (رنجبر، ۱۳۵۳: ۱۴۶).

وطنی که عشقی از آن سخن می‌گوید با وطنی که شاعرانی مثل نسیم شمال از آن سخن می‌گویند متفاوت است. سید اشرف‌الدین از وطنی سخن می‌راند که خصوصیات کامل اسلامی و شیعی دارد، در حالی که عشقی وقتی از وطن سخن می‌گوید در جستجوی ایران در ناب‌ترین معنی آن است و همانند همه ترقی‌خواهان رمانتیک آن را در روزگار ساسانیان و پیش از غلبه عرب می‌جوید، از این رو در شعر عشقی حس مشخص عرب‌ستیزی به چشم می‌خورد، در حالی که سید اشرف عرب را می‌ستاید (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۷۴). سید اشرف می‌گوید:

مردمان طعنه زندم که مده دل به عرب به عرب چون ندهم دل که محمد عرب است
(کریمی، ۱۳۸۲: ۴۰۹)

و اینکه سید اشرف خود اذعان دارد علت رنج و تألمات و حتی مرگ عشقی عشق بی‌نهایت او به وطن است:

کشته شد میرزاده عشقی	داد بر اهل عشق سرمشقی
آخر کار در وطن این است	همچو مردن چقدر شیرین است
هر که عشق وطن به سر دارد	از مکافات خود خبر دارد
	(همان، ۲۰۳)

این همان عقیده‌ای است که استاد محمدحسین شهریار نیز به آن اعتقاد راسخ دارد:

عشقی که درد عشق وطن بود درد او	او بود مرد عشق که کس نیست مرد او
او فکر اتحاد غلامان به مغز پخت	از بزم خواجه سخت روا بود طرد او...
درمان خود به دادن جان دید شهریار	عشقی که درد عشق وطن بود درد او
	(شهریار، ۱۳۷۲: ۲۸۵)

عشقی در غزلی به نام «عشق وطن» به پیشواز غزلی از گذشتگان می‌رود و وطن خود را با ابیاتی زیبا می‌ستاید:

خاکم به سر، ز غصه به سر، خاک اگر کنم
خاک وطن که رفت، چه خاکی به سرکنم؟
آوخ! کلاه نیست وطن تا که از سرم
برداشتند فکر کلاهی دگر کنم...
معشوق عشقی ای وطن، ای عشق پاک من!
ای آنکه ذکر عشق تو، شام و سحر کنم...
(ص ۳۷۵)

البته می‌توان گفت وطن و ملت ملازم یکدیگرند؛ وطن مفهوم جغرافیایی دارد که زاده و پرورده تاریخ است و در ذهن و زندگی ملت مستقر می‌شود. از طرفی دیگر، ملت، که مظروف این ظرف است و در چارچوب این وطن تفسیر می‌شود و با آن قرین است، اگر وطن به باد رود بر باد می‌رود یا اگر ملت آسیب ببیند وطن نیز قربانی می‌شود. این دو همواره در کنار هم هستند و کاربرد آن دو در دوره مشروطه راه را به تاریخ ایران زمین می‌کشد تا پشتوانه‌ای برای هویت و چیستی آن پدید آورد.

ایرانیان بعد از خوابی درازمدت روح ملی خود را بازمی‌یابند، امواج وطن‌پرستی در تمام طول و عرض ایران انتشار می‌یابد، شاعران از سرودن اشعار وطنی خسته نمی‌شوند. در «اپرای رستاخیز شهریان ایران»، که محبوبیت زیادی به دست آورد، وضع ایران از زبان انوشیروان با ابیاتی بسیار غم‌انگیز توصیف می‌شود:

ای وای که ویرانه شد آن مملکت پیر
کش روی زمین کشور خون‌خواندی و شمشیر
بسه نیروی دلیران
مهیمن بی‌سرق ایـران
بد بلند در روم و در چین
برفراز ملک سـلاطین
این خرابه قبرستان، نه ایران ماست
این خرابه ایران نیست، ایران کجاست؟
(ص ۲۳۶)

عشقی از زبان «سیروس»، «داریوش»، «خسرو پرویز» و «زرتشت» که وارد صحنه می‌شوند و بر ویرانی، فلاکت و درماندگی ایران اشک حسرت می‌ریزند نیز عظمت

ایران را بازگو می‌کند. آن بزرگان به دلیل اینکه ایران دچار هرج و مرج و نابه‌سامانی شده رنج می‌کشند. زرتشت دربارهٔ سربلندی شرق در مقابل غرب سخن می‌گوید:

من ابر اهریمن ایرانیان غالب شدم حافظ ایران بود یزدان و من غایب شدم
(ص ۲۴۱)

ابراز احساسات وطن‌خواهی نزد عشقی تند و بی پروا و در برخی موارد پرخاشگرانه و همراه با ناسزاگویی است، او در مقابله و مبارزهٔ خود با خائنان وطن‌فروش و مخالفان آزادی همواره عنان از کف می‌دهد و حتی به حوزهٔ شخصی اهل استبداد می‌رود و خانمانشان را بر سرکوچه و بازار رسوا می‌کند.

هرچه من ز اظهار راز دل تحاشی می‌کنم بهر احساسات خود، مشکل تراشی می‌کنم
زاشک خود بر آتش دل آب‌پاشی می‌کنم باز طبعم بیشتر آتش‌فشانی می‌کند...
(ص ۳۰۹)

او «وثوق الدوله» عاقد قرار داد سال ۱۳۳۷ ه. ق ایران و انگلستان را به باد ناسزا می‌گیرد و می‌گوید:

ای وثوق‌الدوله! ایران ملک بابایت نبود؟ اجرت‌المثل متاع بچگی‌هایت نبود
مزد کار دختر هر روزه یک جایت نبود تا که بفروشی به هر کو زرفشانی می‌کند!...
(ص ۳۱۰)

و در منظومهٔ «یکرنگی» با زاری می‌سراید:

مجنون منم که عشق وطن دارم و فغان از عشق آب و خاک و گل و سنگ می‌کنم
(ص ۳۸۱)

وی در غزل دیگری مخالفت خود را با قرار داد ۱۹۱۹ «وثوق‌الدوله» بیان می‌کند و از قراردادهای واگذار شده به انگلستان که باعث گرفتن آب و خاکمان می‌شود شکوه سر می‌دهد:

ز اظهار درد درد مداوا نمی‌شود شیرین دهان به گفتن حلوا نمی‌شود...

تنها منم که گر نشود حکم قتل من: حاشا، چنین معاهده امضا نمی‌شود
 گر سیل سیل خون ز در و دشت ملک هم جاری شود؟ معاهده اجرا نمی‌شود...
 (ص ۳۳۹)

و در قصیده‌ای با مطلع:

نام دژخیم وطن، دل بشنود خون می‌کند پس بدین خونخوار اگر شد رو به رو چون می‌کند
 (ص ۳۳۴)

عشقی به گفته گلادسیون، رئیس‌الوزرای معروف انگلستان، که گفته است: «اگر می‌خواهید بر مسلمانان چیره شوید، باید قرآن را از میان آنان بردارید» اشاره می‌کند و می‌گوید: «حرف این شخص به مرحله ثبوت رسیده و نزدیک است که انگلیسی‌ها قرآن مجید را از بین این جماعت بردارند» و به ملت ایران هشدار می‌دهد که از انگلستان باید ترسید چون او که هنوز در این خانه (ایران) قدم نگذاشته صاحب‌خانه را بیرون کرده است. داستان ایران و انگلستان را به داستان موش و گربه و شیر و روباه مانند کرده، ایران نماد موش و انگلیس نماد گربه است که اگر گربه موشی را به دست آورد هیچ‌گاه او را رها نمی‌کند و اینکه ملت ایران اگر شیر هم باشند معروف است که روباه شیر را مغبون می‌کند و انگلستان دلش به حال ما نسوخته بلکه او برای به دست آوردن یک وجب خاک ما این‌گونه خون‌ریزی راه انداخته است:

داستان موش و گربه است عهد ما و انگلیس موش را گر گربه برگردد رها چون می‌کند
 شیر هم باشیم گر ما روبه دهر است او شیر را روباه معروف است مغبون می‌کند...
 (ص ۳۳۴ و ۳۳۵)

عشقی یک بار دیگر در قطعه «عید قربان» از اینکه وطنش به خاطر قرارداد ۱۹۱۹ در اختیار انگلستان (به قول خود عشقی زیر تیغ خصمان) قرار گرفته ابراز ناراحتی می‌کند و می‌گوید: روزی که من به خاطر وطن قربانی شوم عید است و باید آن روز را جشن گرفت. او می‌گوید: به جامه نو که من برای عید قربان به تن کرده‌ام نگاه مکن، درونم مشوش و دلم خون است، هر چند ظاهرم درد درونم را نشان نمی‌دهد:

مرا عزاست نه عید! این چه عید قربان است که گوسفند وطن زیر تیغ خصمان است!
(ص ۴۱۱)

عشقی در قصیده‌ای دیگر خود را مجنون و وطن را لیلی می‌داند که به خاطرش سر در بیابان گذاشته است:

ابله منم که صرف پی لیلی وطن رو کرده‌ام به دشت چو مجنون عامری
(ص ۳۵۹)

«عشقی رفت، اما بهترین درس فداکاری در راه مقدس میهن پرستی را به آیندگان آموخت و به خوبی نشان داد که در راه وطن از سر و جان گذشتن چنان آوازه افتخار و شهرتی نصیب انسان می‌کند که به مرور سالیان بر طنین انعکاس آن افزوده می‌گردد» (ادیب پرومند، ۱۳۷۳: ۲۶).

۳. آنارشسیسم

«آنارخوس (anarchos)، اصل یونانی این واژه، صرفاً به معنی «بدون حاکم» است و از این رو پیداست که آنارشی را می‌توان در سیاق کلی هم در معنای منفی فقدان حکومت و هم در معنای مثبت آن به کار برد، زیرا حفظ نظم مستلزم وجود حکومت نیست» (فائد، ۱۳۸۰: پاورقی ۱۳ و ۱۴).

تفکر آخرالزمانی که خرده کاری، اصلاح گرایی و مشغول شدن به فهرستی از مسائل ریز و درشت و مشکلات حقیر را کنار می‌گذارد و مستقیماً به قلب سرفصل‌های عظیم خیر و شر و سیاه و سپید می‌زند، همواره در تفکر و در روان‌شناسی اجتماعی بسیاری از مردم جهان جای داشته است: باید به قعر و به بطن پرداخت و تا همه چیز ویران نشود آبادی ناممکن است. در اصطلاح سیاسی دو قرن گذشته به جهان‌بینی آنارشسیسم گفته‌اند: نابود کردن همه چیز و محو هر اقتدار و محدودیتی به امید بازسازی همه چیز در شکل متعالی در آینده‌ای نامعلوم (همان: ۱۳).

عشقی تفکری را که قبل از او وجود داشت گرفت و آن را بدون مبنای نظری محکم و تعریف دقیق تکرار کرد و در جامعه قوت بخشید و جا انداخت. این نظریه بیشتر برای شورش و طغیان مصداق داشت تا برای انقلاب. اگر انقلاب را تغییری نسبتاً پایدار و نتیجه کمی اصلاحات سیاسی، کمی آزادی، کمی بهبود اجتماعی و کمی پیشرفت اقتصادی بدانیم، زمانی رخ می‌دهد که اکثر مردم حاضر به تحمل وضع موجود نباشند و نظام حاکم قادر یا مایل به برآوردن خواست مردم نباشد. در فقر و ظلم شدید و جهل مطلق شورش‌های کم‌اثری ممکن است رخ دهد، اما انقلاب به معنی تحولی پایدار و عمیق پیش نمی‌آید و حرف درست او درباره قرار گرفتن افراد چیز فهم و کاردان در رأس ناراضی‌ها است (همان: ۱۲۲).

جوهر سناریوی عشقی در این نکته است که او نه تنها فکر جمهوری را مسخره می‌کند، بلکه چیزی به عنوان حکومت را به رسمیت نمی‌شناسد، وی دولت را شرّ نالازمی می‌داند که لازم نیست تعریف شود چون به محض تعریف شدن موجد قدرتی فسادآفرین می‌گردد.

عشقی در «عید خون» می‌گوید: پنج روز از سال را عید خون بگیریم و در روز ششم هر کس به دنبال کار خود برود که این فلسفه آنارشیستی است، زیرا اگر قدرت انسجام یابد به مالکیت و بعد به مالکیت خصوصی می‌انجامد، پس همه مردم باید قدرت داشته باشند و راه کار آن ایجاد وضعیتی است که همه به طور یکسان در آن شرکت کنند:

وین تعدی است بر حقوق بشر از پی دفع این جراحی باش
عید خون گیر پنج‌روز از سال سیصد و شصت روز راحت باش
(ص ۴۰۵)

عده‌ای از مخالفان عشقی می‌گویند: او آنارشیست بوده و مردم را به برانگیختن آشوب و هرج و مرج دعوت می‌کرده است، زیرا عشقی در تمام نثر و نظمش دم از خون می‌زند و مردم را به خون‌ریزی و کشتار و قتل نفس تشویق می‌کند. لذا «مطالعه این

قیل آثار ممکن است جامعه را به سوی آنارشیزم سوق دهد و موجب انحراف افکار عمومی شود و آسایش اجتماعی را به مخاطره اندازد» (حائری، ۱۳۷۳: ۵۱). عشقی در جایی دیگر می‌گوید:

زبان میان دهانش به جنبش آمد چون زبان نبود بُد آن سرخ گوشت بیرق خون
بشد سپس سخنانی از آن دهان بیرون که دیدم آئینه سرزمین افریدون
شود سراسر یک قطعه آتش خونین

(ص ۱۹۱)

عشقی در مستزاد «مجلس چهارم» می‌گوید:

این مجلس شورا بُد و بود کلویی یک مجمع خوبی
(ص ۴۴۵)

یعنی مجلس شورا جای تفریح و خوش گذرانی بود و جایی برای قانون‌گذاری و رسیدگی به امور مملکت نبود، در آن جا بی‌قانونی حکم‌فرما بود.

و در قطعه «لزوم انقلاب» می‌سراید:

این ملک یک انقلاب می‌خواهد و بس خون‌ریزی بی‌حساب می‌خواهد و بس
امروز دگر درخت آزادی ما از خون من و تو آب می‌خواهد و بس
(ص ۴۱۲)

عشقی معتقد است باید انقلابی در جامعه راه انداخت و سپس همه چیز را کاملاً از بین برد و بر روی ویرانه آن مملکتی جدید ساخت. اگر در جامعه ما کمبودهایی وجود داشته باشد باید مردم دست به دست هم دهند، در رفع آن بکوشند و تحولی عمیق به وجود آورند.

عشقی معتقد است کاخ کهن، یعنی ایران، باید نابود و خراب شود و آن‌قدر در جامعه خون و خون‌ریزی راه بیفتد که شهرها از خون‌ها خضاب ببندد:

این کاخ کهن خراب می‌باید کرد این شهر به خون خضاب می‌باید کرد

بار دگر انقلاب می‌باید کرد

(ص ۲۵۴)

باید گفت عشقی در آثار خود تنها از انقلاب سخن گفته و هیچ‌گاه طرفدار هرج و مرج نبوده است، در صورتی که آنان که عشقی را متهم به آنارشسیسم، یعنی هرج و مرج‌طلبی، می‌دانند به بیراهه رفته‌اند زیرا هرج و مرج یعنی عده‌ای مفسده‌جو بدون داشتن ایده و هدفی تنها برای مقاصد ناچیز خود آشوب و غوغا به پا کنند. چون انقلاب هیچ‌گونه ارتباطی با هرج و مرج ندارد و میان این دو تفاوت از زمین تا آسمان است. انقلاب نهضت و قیام مقدسی است که زیر نظر عده‌ی کثیری از آزادی‌خواهان فدایی و میهن‌پرستان ورزیده و روشن‌فکر با یک ایده‌ی پاک و هدف معلوم و نقشه‌ی معین برای بهبود اوضاع، تغییر رژیم، از بین بردن مفاسد اجتماعی، رهایی از بیداد و استبداد و از بین بردن تشکیلات فاسد اجرا می‌شود. عشقی نیز به چنین حرکتی اعتقاد داشت نه هرج و مرج اما از افراط و تفریط هم به دور نبوده است.

نتیجه‌گیری

عشقی از اولین شاعرانی است که در اشعارش نگاه معنی‌دار به مکاتب ادبی جهان از قبیل رئالیسم، سمبولیسم، رمانتیسم و پست‌مدرنیسم و مکاتب سیاسی از قبیل آنارشسیسم یا جامعه‌بدون‌حاکم و فقدان حکومت و ناسیونالیسم افراطی و ضداومانیستی داشته است. این نگاه حاصل تحولات سیاسی اجتماعی روزگار اوست که در تمام شئون زندگی مردم حتی شعر و ادبیات آنان تأثیر گذاشته بود.

پی‌نوشت

۱. برای اطلاعات بیشتر ر.ک مجله‌ی یغما، مقاله‌ی میرزاده‌ی عشقی م.ا. مصحفی، ش دوم، ۱۳۵۳: ۹۸ و یوسفی، ۱۳۷۱: ۳۷۹-۳۸۰.

۲. رجوع کنید به حائری، ۱۳۷۳: ۳۳؛ همچنین قائد، ۱۳۸۰: ۳۱۴.
۳. این نوع نظریازی و چشم‌چرانی (Voyuerism) که راوی نه در مقام "دانای کل" که از جایی نامشخص به مشاهده ماجرا می‌پردازد و به عنوان انسانی خاکی از گوشه‌ای سرک می‌کشد و شخصاً حظ می‌برد در ادبیات کلاسیک ایران بی‌سابقه است (همان، پاورقی ۲۰۴).
۴. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به ساموئل بکت، ادبیات پست مدرن، ماه نامه کلک، ش ۱۴۹: ۱۲-۱۷ و ۱۵۰ و همچنین پیام یزدانجو، ادبیات پسامدرن، ۱۳۸۱، نشر مرکز.
۵. برای اطلاعات بیشتر رجوع کنید به هایت، گیلبرت، ادبیات و سنت‌های کلاسیک، ترجمه محمد کلباسی و مهین دانشور، ج ۲: ۸۸۱.

منابع

- آرین پور، یحیی (۱۳۷۲) *از صبا تا نیما* (تاریخ ۱۵ ساله ادب فارسی). ۳ جلد. چاپ چهارم. تهران: زوار.
- امین، سیدحسن (۱۳۸۴) *ادبیات معاصر ایران*. تهران: دایرةالمعارف.
- برومند، ادیب (۱۳۷۹) *پیام آزادی*. تهران: روزبهان.
- بکت، ساموئل (۱۳۷۲) «ادبیات پست مدرن». ترجمه رضا شیرمرز. *ماهنامه کلک*، ش ۱۴۹ و ۱۵۰: ۱۲-۱۷.
- بهجت تبریزی (شهریار)، محمدحسین (۱۳۷۲) *دیوان شهریار*. ۳ جلد. چاپ سیزدهم. تهران: زرین و نگاه.
- جعفری، مسعود (۱۳۸۸) *سیر رماتیسیم در ایران از مشروطه تا نیما*. چاپ دوم. تهران: مرکز.
- حائری، سید هادی (۱۳۷۳) *سده میلاد میرزاده عشقی*. تهران: مرکز.
- حقوقی، محمد (۱۳۷۷) *مروری بر تاریخ ادب و ادبیات امروز ایران (نظم و نثر)*. ۲ جلد (جلد اول نثر و داستان، جلد دوم نظم و شعر). تهران: قطره.

حمیدیان، سعید (۱۳۸۳) *داستان دگرذیسی (روند دگرگونی‌های شعر نیما)*. چاپ دوم. تهران: نیلوفر.

داد، سیما (۱۳۸۵) *فرهنگ اصطلاحات ادبی (واژه‌نامه مفاهیم و اصطلاحات ادبی فارسی و اروپایی)*. چاپ سوم. تهران: مروارید.

رنجبر، احمد (۱۳۵۳) «سخنی درباره عشقی». کتاب ادب و حکمت و عرفان، به نقل از کتاب کلیات میرزاده عشقی سید هادی حایری، ۱۳۷۳. تهران: جاویدان: ۱۴۱-۱۵۲.

سپانلو، محمدعلی (۱۳۶۹) *چهار شاعر آزادی*. تهران: نگاه.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۹) «میسره شعر مشروطیت». به نقل از ادبیات نوین ایران. یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۸) *ادبیات فارسی از عصر جامی تا روزگار ما*. ترجمه حجت‌الله اصیل. تهران: نی.

شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۰) *ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت*. تهران: سخن.

قائد، محمد (۱۳۸۰) *عشقی سیمای نجیب یک آنارشسیست*. چاپ دوم. تهران: طرح نو.

کریمی موعاری، فریده (۱۳۸۲) *زندگی و شعر سید اشرف‌الدین حسینی (نسیم شمال)*. تهران: ثالث.

مشیر سلیمی، علی‌اکبر (۱۳۵۰) *کلیات مصور عشقی*. چاپ ششم. تهران: امیرکبیر.

مصحفی، م. ا (۱۳۵۳) «میرزاده عشقی». *ماهنامه ادبی، علمی، تاریخی و اجتماعی یغما*، به صاحب امتیازی حبیب یغمایی، ش ۲، مسلسل ۳۰۸، دوره ۲۷: ۹۲-۹۹.

هایت، گیلبرت (۱۳۷۶) *ادبیات و سنت‌های کلاسیک*. ترجمه محمد کلباسی و مهین دانشور، ۲ جلد. تهران: آگه.

یزدنجو، پیام (۱۳۸۱) *ادبیات پسامدرن*. چاپ دوم. تهران: مرکز.

یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۱) *چشمه روشن*. چاپ چهارم. تهران: علمی.